

Сергій Зеновійович Холоднюк,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корещького НАН України

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ЦІННІСТЬ ЛЮДИНИ В МЕЖАХ ПРИРОДНО-ПРАВОВОГО ТИПУ ПРАВОРОЗУМІННЯ

У сучасних умовах існування людства, незважаючи на вагомості досягнення в різноманітних сферах суспільного життя, необхідним є подальше вивчення питань, які пов'язані з сутнісними характеристиками людини, визначенням її ролі в процесі функціонування правової системи суспільства. Людина проявляє себе не лише з позицій носія добра і справедливості, а й демонструє такі властивості, які призводять до деструктивних явищ, а саме: зловживання правом, злочинності, порушення прав та свобод громадян, нехтування правами цілих народів.

Існування негативних явищ у суспільному житті все більше обумовлюється самою людиною, процесом її мислення та діяльністю. «Те, чим пишалось століття, – тобто *Homo sapiens*, – ставши джерелом абсолютного зла, породило глобальні небезпеки, що узагальнено зводиться до таких: військова, екологічна (антропогенний тиск на біосферу й техногенний тиск на генотип людини), моральна (розщеплення душі, моральна деградація людини, загальне озвіріння). Ці глобальні проблеми – знамення нашого часу – замикаються на проблемі людини, тому що знищення людини самою людиною почалося» [1, с. 6].

Сьогодні, як ніколи раніше, актуальними є слова М. Бердяєва щодо необхідності олюднення людства, виходу з природно-звірячого становища, звільнення людських сил, становлення людської особистості на ноги. Саме в цьому він вбачав сутність соціального прогресу [2, с. 175].

Важливу роль у вирішенні існуючих проблем має відігравати право як важливіший регулятор суспільних відносин, на яке покладається місія протистояння викликам сьогодення, ефективного вирішення не лише питань національного розвитку відповідних країн, а й визначення подальших шляхів існування людства в цілому.

Процес пізнання права є неможливим без з'ясування ролі людини щодо права, яка є одночасно і його носієм, і творцем. Враховуючи те, що не існує єдиного підходу до визначення права, цінність людини по-різному представлена в межах того чи іншого підходу до праворозуміння.

Важливі ідеї щодо з'ясування цінності людини характеризуються фундаментальною традицією, яка сягає Античності. Глибоке історичне коріння цих питань пов'язане з такими мислителями, як Сократ, Платон, Аристотель, Ульпіан, Цицерон, а також прогресивними думками Середньовіччя та Нового Часу.

Грунтовний внесок у дослідження зазначеної проблематики здійснили представники теорії природного права – Г. Гроцій, Б. Спіноза, Д. Локк, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель.

Значну роль відіграють дослідження вітчизняних філософів права, таких як М. Костицького, А. Козловського, Л. Петрової, О. Бандури, С. Максимова, В. Шкоди та ін.

Вагомий внесок у процес розробки проблем природного права в другій половині ХХ ст. здійснили західні мислителі, а саме: Дж. Кольман, Дж. Роулз, Дж. Фінніс, Л. Фуллер та ін.

Дослідження питань, які пов'язані з ціннісними характеристиками людини в праві, знайшло своє відображення у працях вітчизняних вчених, а саме: О. Бандури, О. Грищука, Є. Бурлая, М. Козюбри, О. Костенко, Н. Оніщенко, В. Погорілко, П. Рабіновича, В. Селіванова, О. Скакун, В. Тація, В. Шаповала, Ю. Шемшученка, В. Шкоди та ін.

Однак питання пізнання цінності людини та її відображення у праві не може мати вичерпний, завершений характер. Кожна історична епоха має свої особливості, що, безумовно, позначається на вивченні проблем щодо місця та ролі людини в суспільному житті в цілому і правовому житті суспільства зокрема. Враховуючи те, що на початку ХХІ ст. спостерігається масове порушення прав людини як на рівні функціонування окремо взятих країн, так і в системі міждержавних відносин, зазначена проблематика є досить актуальною і потребує відповідних зусиль в аспекті дослідження філософами, правознавцями, соціологами, психологами тощо.

Метою цієї статті є розгляд теоретичних і практичних проблем, які пов'язані з дослідженням соціально-правової цінності людини в межах природно-правового типу праворозуміння. Це має важливе значення для закріплення справжніх критеріїв нормативності в праві, здійснення ефективного процесу його втілення в систему суспільних відносин, побудови правової держави, захисту прав та свобод людини і громадянина.

Досліджуючи проблему цінності людини в межах природно-правового типу праворозуміння, необхідно виходити з визначення поняття «цінності». Цінності – це усе те, що дозволяє людям задовольняти

їхні бажання і потреби, змушує докладати зусиль щодо їх досягнення, збереження та збільшення. Абсолютні цінності природно-правового характеру не залежать від змін соціально-історичних умов, не є продуктом волі держави, не декретуються її приписами, стоять вище за її миттєві інтереси і не підлягають девальвації [3, с. 385].

Найвищою соціальною цінністю є людина. Звідси випливає право на життя, свободу, безпеку, власність, гідність особистості. Людиноцентристський вимір права, якщо його розглядати з позицій відображення і закріплення в системі відповідних форм права, полягає в тому, щоб забезпечити та гарантувати реальний процес втілення в життя природних прав людини. Вони виступають у ролі відповідного орієнтира та критерія щодо оцінки позитивного права. Пригадуючи слова знаменитого оратора та державного діяча Стародавнього Риму М. Цицерона, «несправедливий закон не створює право» [4], потрібно зазначити, що саме за допомогою природних прав людини відбувається наповнення права загальносоціальним змістом, здійснюється олюднення права.

Беручи до уваги поняття «людина у праві», яке запровадив Г. Радбрух, можна стверджувати, що людина у праві має два образи, а саме: правової людини та людини юридичної [5, с. 74]. Правова людина – це людський індивід, якому, враховуючи його біологічну природу, притаманні такі правові якості, як природні, невід’ємні, основні права. Що стосується людини юридичної – це людський індивід, який у процесі соціалізації здатний сприймати, реалізовувати та трансформувати право як спеціально-соціальне, тобто як державно-вольове, юридичне, «позитивне» явище, яке є елементом сформованої у певному суспільстві культури. (Детальніше про поняття загальносоціального та спеціальносоціального права див.: [6, с. 9].) З цього випливає, що саме через юридичне право людина «реалізує можливості та силу розуму <...>, здатність осягати оточуючий світ, передбачати, оцінювати, приймати рішення та впроваджувати ці рішення у життя. Звідси – свою здатність бути творцем, створювачем, імпульсом й активною силою в розвитку дійсності» [7, с. 17–18], однак зберігаючи при цьому свої правові ознаки.

Таким чином, соціально-правова цінність людини відображена вже на рівні природно-правового типу праворозуміння. У межах позитивного права вона має знаходити своє логічне продовження і відображення. Позитивне право надає завершеності, нормативної визначеності, стійкості ціннісним характеристикам людини, які на початковому етапі містяться у природному праві.

Використовуючи природно-правовий підхід до праворозуміння, відбувається постійний процес зіставлення власної поведінки людини з ідеальними зразками, які мають універсальний характер. У процесі спілкування з іншими людьми формується нормативно-ціннісна система, яка постійно зіставляється з уявленнями про право та має бути спрямована на поведінку з ознаками людяності.

Природні права людини як ідеальні зразки поведінки доцільно розглядати у двох значеннях: в об’єктивному, коли вони визнаються іншими людьми, а також суб’єктивному – усвідомлення людиною своєї ролі та значення у суспільному житті. Вони мають етичний характер, акцентують увагу на самоцінності особистості і передбачають високий рівень духовного розвитку суспільства.

Перебуваючи в нерозривному взаємозв’язку з людиною, право є віддзеркаленням рівня її культури. Людина культурна – це людський індивід, якому притаманні такі якості, як відповідальність за гармонійність буття, моральна та метафізична інтуїція, здатність до сприйняття корисного для свого суспільства (зокрема права) тощо. Такі люди прагнуть Краси, Істини, Справедливості, Гармонії, Порядку та Злагоди [8, с. 14].

Однак у «боротьбі за право» люди можуть проявляти і свої не найкращі якості. Завдання права – бути стабілізатором, сприяти вирішенню конфліктів та стимулювати прояв кращих людських якостей. Розвиток права в ідеалі – це олюднення права, рух до людського права шляхом вдосконалення людини [9, с. 26].

Саме існування ціннісно наповненої особистості потребує сучасне українське суспільство, потребують різноманітні сфери життєдіяльності, потребує і саме право, яке розглядається в нерозривному взаємозв’язку з людиною. Рівень усвідомлення цінності людини в суспільному житті, цінності самого права, ефективний процес правотворчої діяльності та реалізації правових норм – це показник зацікавленості різноманітних суб’єктів у житті права, у втіленні його в систему суспільних відносин.

У зв’язку з цим особливого значення набувають питання, які пов’язані з формуванням високодуховної, освіченої та гармонійної особистості здатної втілювати в життя ідеї природного права, надаючи праву позитивного гуманістичного спрямування. Це досить складне завдання, яке не може бити вирішене за короткий проміжок часу. У цьому процесі мають бути задіяні різноманітні механізми удосконалення функціонування економічної, політичної, правової системи суспільства, враховані характерні ознаки менталітету нації.

Взявши до уваги всі відмінності щодо з’ясування сутності права в філософській літературі, а також у контексті розкриття цього питання на рівні загальної теорії права, доцільно зазначити, що питання гуманізації права нерозривно пов’язані з втіленням у життя верховного морального закону, про який

говорив І. Кант. Цей закон не залежить від історичних умов, а є вічним і незмінним, приписуючи людині своє веління категорично, а саме: вчиняй так, щоб правило твоєї поведінки могло бути правилом всіх і кожного.

«Основне завдання позитивного права полягає в тому, щоб увібрати у себе зміст природного права, розгорнути його у вигляді низки правил зовнішньої поведінки, прилаштованих до умов життя і потреб часу, надати цим правилам змістовну форму і словесне закріплення і далі проникнути у свідомість і волю людей як домінуюче веління. Позитивне право – доцільна форма підтримання природного права» [10, с. 58].

Наповнюючи право гуманістичним змістом, розвиваючи його відповідно до вимог практичного життя людини, необхідно здійснювати реалізацію принципу справедливості. Якщо позитивне право відповідає критеріям природного права – це і є вираз справедливості. Розмежовуючи поняття «закон» і «право», слід пам'ятати, що закон являє собою одну з форм права. Він розглядатиметься як тотожний праву лише тоді, коли буде справедливим і виключатиме будь-який довільний припис чи вимогу. Це набуває особливого значення в умовах усвідомлення необхідності обмеження державного втручання в життя особи та громадянського суспільства. Обов'язок держави полягає в тому, щоб забезпечити відповідність позитивного права праву природному, забезпечити моральність права, визнаючи тим самим людину найвищою соціальною цінністю.

Визнання необхідності моральності права є одночасно і визнанням соціально-правової цінності людини. «Мораль – це не просто бажана риса, яку треба запровадити в право, а радше суттєвий елемент права, яким воно є насправді. Жоден адекватний критерій слушності певної правової норми або існування певної правової системи, мабуть, не може бути нейтральним щодо змісту, бо здебільшого саме зміст норми визначає, справедлива вона чи ні, розумна чи нерозумна» [11, с. 14].

Соціально-правова цінність людини, яка впливає з самого змісту природно-правового типу праворозуміння, полягає у тому, що на основі моралі відбувається усвідомлення необхідності зв'язку прав людини з обов'язками. Передусім це стосується обов'язків визнавати права інших людей. Враховуючи те, що людина є істотою, яка немислима поза суспільством й живе не лише для себе, а й для інших, тому вона здатна встановлювати відповідний порядок у взаємовідносинах. Такий порядок ґрунтується на визнанні прав іншого. Саме тому з філософських позицій необхідно акцентувати увагу на правах іншої людини, на присутності «Іншого» в екзистенційному просторі [12, с. 221].

Гуманізація змісту позитивного права передусім відповідає потребам громадянського суспільства, а не держави. Саме громадянське суспільство має бути зацікавлене в реалізації власних інтересів та рівні їх відображення в праві, беручи активну участь у процесі правотворчості, здійсненні контролю за діяльністю державних органів та посадових осіб. Право лише тоді є ефективним регулятором суспільних відносин, коли воно служить суспільству, нації та народу.

Людина, громадянське суспільство і лише потім держава – такою має бути послідовність цінностей, що відображені в праві. Гуманізація сутності права передбачає не лише нормативне закріплення, а й реальне втілення в життя конституційного положення щодо місця та ролі людини в суспільному житті. Право не може розглядатися лише з позицій статички. Воно є живим та динамічним утворенням, яке досить часто формується на рівні самого суспільства, посиляючи, таким чином, імпульси державі щодо необхідності відображення в системі норм права.

Слід зазначити, що «у сучасній онтології популярною є синергетична модель світорозуміння, основними принципами якої виступають: складна системність, динамізм, нестабільність, сингулярність, спонтанність, імовірність, відкритість, самокореляція, самоорганізація та автономність системних елементів, у той час як традиційна діалектична онтологія застосовує, у тому числі у праві, метод дедукції: виведення часткового із загального. Тому тут частка набуватиме свого сенсу виключно на основі її належності до цілого» [13, с. 296–297]. Так, позитивне право матиме сенс лише в тому випадку, коли соціально-правова цінність людини, яка розкривається за допомогою природно-правового типу праворозуміння, буде визнаватися ним як беззаперечний факт. Для цього необхідно, щоб норми позитивного права включали в себе дух природного права, були переповнені його сутністю.

Маючи глибоке історичне коріння, на сучасному етапі свого розвитку природно-правовий тип праворозуміння зводиться до необхідності усвідомлення відповідних особливостей, а саме: сучасне розуміння природного права має суттєві відмінності від тих поглядів, які були характерні для мислителів епохи антифеодальних революцій. Особливість розвитку філософської думки та правової думки наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. полягає в тому, що людина розглядається не як відокремлений індивід, а як суб'єкт різноманітних суспільних зв'язків. Для зазначеного періоду характерним є розширення комплексу природних прав. Йдеться про те, що природні права не вичерпуються лише невід'ємними правами особистості, а включають також політичні, економічні, культурні права людини.

На більш глобальному рівні природне право збагачується правами національних меншин, нації та народу. Такі невід'ємні права, як право на життя, свободу, рівність, право на справедливе ставлення до

людини тощо мають знаходити свій подальший розвиток і деталізацію на рівні нормативного закріплення та реального процесу втілення в життя, в систему суспільних відносин. Класичне вчення про природне право виступає у ролі основного орієнтира для розвитку різноманітних форм права. Тому цілком закономірно зосереджувати увагу на природному праві та рівні його віддзеркалення у суспільних відносинах, що потребують правової регламентації, досліджувати, як природне право відображається у системі нормативно-правових актів, як саме втілюється у життя конституційне положення щодо визнання людини найвищою соціальною цінністю.

Особливого значення ці питання набувають в умовах глобальних суспільних трансформацій, посилення взаємодії та взаємозалежності сучасних держав та народів. Слід враховувати той факт, що на початку ХХІ ст. людство шукало дієвих форм впливу на масові порушення прав людини, нехтування суверенними правами держав, правами національних меншин, народів.

Правова глобалізація передбачає утвердження принципу ліберальної правової ідеології та принципу верховенства права. Це єдиний шлях, який може сприяти вирішенню конфліктних ситуацій, подоланню кризових явищ, протистоянню загрозам та викликам сьогодення.

Вся історія людства, починаючи з ранніх етапів розвитку людського суспільства, пронизана правом і боротьбою за нього. Однак боротьба за право повинна мати людський характер, гармонійно впливати з усвідомлення цінності самої людини і людського суспільства в цілому.

Ми поділяємо думку про те, що внаслідок своєї об'єктивної природи право забезпечує керівну функцію не за суб'єктивним задумом однієї людини або групи людей, а генетично, регулюючи поведінку людей, забезпечуючи самозбереження суспільства і його розвиток.

З цього випливає, що об'єктивна природа права нерозривно пов'язана з природним правом. Природне право закладає підвалини для самозбереження людини та суспільства, вказуючи гідний шлях розвитку та удосконалення людського буття.

Використані джерела

1. Любутин К. К. *Философия в современном мире* / К. К. Любутин // *Философская антропология: историко-философский анализ*. – Екатеринбург; Нижневартовск, 1997.
2. Бердяев Н. А. *Философия свободы* / Н. А. Бердяев // *Философия свободы. Смысл творчества*. – М., 1989.
3. Бачинін В. А. *Філософія права: словник* / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К., 2003.
4. *Теория права и государства. Проблемы теории права и государства*. – М., 1999
5. *Права людини: соціально-антропологічний вимір: кол. моногр. / редкол. П. М. Рабінович (голов. ред) та ін. // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України*. – Л.: Світ, 2006. – Серія І. Дослідження та реферати. – Вип. 13.
6. Рабінович П. М. *Основы загалльної теорії права та держави: навч. посіб.* / П. М. Рабінович. – Вид. 5-те зі змінами. – К.: Атіка, 2001.
7. Алексеев С. С. *Частное право: Научно-публицистический очерк* / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 1999.
8. *Онiщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи: моногр.* / Н. М. Онiщенко; відп. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученко. – К.: Юридична думка, 2008.
9. Бігун В. С. *Антропология, аксіологія та соціологія права. До питання про право* / В. С. Бігун // *Часопис Київського університету права*. – 2005. – № 4. – С. 23–32.
10. Ильин И. А. *О сущности правосознания* / И. А. Ильин. – М., 1993.
11. *Філософія права* / за ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена; пер. з англ. П. Тарашук. – К., 2007.
12. Алексеев С. С. *Философия права* / С. С. Алексеев. – М.: Норма, 1999.
13. *Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем* / за ред. О. Г. Данильяна. – Х., 2014.

Холоднюк С. З. Соціально-правова цінність людини в межах природно-правового типу праворозуміння

У статті розглядаються теоретичні та практичні проблеми, які пов'язані з дослідженням соціально-правової цінності людини в межах природно-правового типу праворозуміння. Наголошується на її важливості для закріплення справжніх критеріїв нормативності в праві, здійснення ефективного процесу його втілення у систему суспільних відносин, побудови правової держави, захисту прав та свобод людини і громадянина. Акцентується увага на тому, що боротьба за право, яка властива всій історії людства, повинна мати людський характер, гармонійно впливати з усвідомлення цінності самої людини і людського суспільства в цілому. Зазначається, що об'єктивна природа права нерозривно пов'язана з природним правом, яке закладає підвалини для самозбереження людини та суспільства, вказуючи гідний шлях розвитку та удосконалення людського буття.

Ключові слова: соціально-правова цінність, природно-правовий тип праворозуміння.

Холоднюк С. З. Социально-правовая ценность человека в рамках природно-правового типа правопонимания

В статье рассматриваются теоретические и практические проблемы, которые сопряжены с исследованием социально-правовых ценностей человека в рамках природно-правового типа правопонимания. Подчеркивается ее значимость для укрепления истинных критериев нормативности в праве, осуществление эффективного процесса его осуществления в систему общественных отношений, построение правового государства, защиты прав та свобод человека и гражданина. Акцентируется внимание на том, что борьба за право, которая присуща всей истории человечества, должна носить человеческий характер, гармонично вытекать из осознания ценности самого человека и человеческого общества

в целом. Отмечается, что объективная природа права неразрывно связана с природным правом, которое закладывает основы для самосохранения человека и общества, указывая достойный путь развития и усовершенствование человеческого бытия.

Ключевые слова: социально-правовая ценность, природно-правовой тип правопонимания.

Kholodniuk S. Social and legal value of a human within natural law type of legal consciousness

The article deals with both theoretical and practical issues related to the study of social values and legal values of a human within natural law type of legal consciousness. It is emphasized that in the present conditions of human existence, despite the significant achievements in various spheres of social life, it is necessary to further study the issues related to the essential features of a human being, the definition of its role in the functioning of the legal system of a particular society. The attention is focused on the struggle for the right, which is inherent throughout history has worn humane character, harmonious flow of awareness of the value of the human person and of society as a whole. The article states that the objective nature of law is inextricably linked to the natural law, which lays the foundation for the survival of man and society, pointing to a decent way of development and improvement of human life.

Key words: social and legal value, natural law type of legal consciousness.

УДК 321 (091); 340 (091); 342 (092)

*Леся Вікторівна Худояр,
молодший науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук*

**АКТИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ
В СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ПРАВА ГЕТЬМАНЩИНИ XVII–XVIII ст.**

Дослідження історії становлення й особливостей джерел права України в контексті вітчизняної правової традиції сприятиме відтворенню історичного процесу формування системи джерел вітчизняного права та удосконаленню і розвитку джерел сучасного українського права як системотворного елементу правової реальності загалом, і правової системи зокрема.

Гетьманщина визнається автономним державним утворенням зі своєю територією, військово-адміністративним устроєм та системою права. Як зазначає О. Горяга, протягом другої половини XVII–XVIII ст. козацька старшина поступово зосереджує у своїх руках значні владні повноваження у здійсненні адміністративно-управлінських функцій в Гетьманщині. Старшинські ради являли собою особливий станово-представницький орган Гетьманщини, в роботі якого брала участь козацька старшина. Порівняно із Загальною військовою радою вони мали кількісно менший, професійно підготовлений, спеціально підібраний склад учасників, що зумовлювало більшу ефективність їхньої роботи й сприяло перебиранню ними на себе функцій козацьких рад. Аналогічні процеси відбувалися і на місцевому рівні. У зв'язку із занепадом загальних козацьких рад та послабленням влади гетьмана, так звана урядова старшина поступово звільнилася з підпорядкування козацьким радам і зосередила в своїх руках значну частину владних повноважень в основних сферах державного управління: адміністративно-управлінській, господарській та фінансовій. Старшинські ради розширили свою компетенцію, отримали більшу самостійність у прийнятті владних рішень та втіленні їх у життя й регулювали відносини не лише між представниками козацького стану, а й між міщанами, селянами і духовенством. Козацька старшина поєднувала у своїх руках як цивільну, так і військову владу в країні. Генеральні й полкові Старшинські ради, полкові та сотенні уряди традиційно формувалися з старшинського прошарку [1, с. 11–12, 16].

Юридичною основою адміністративної діяльності гетьманських урядів були «стародавній військовий звичай», «давні права та вольності», рішення та нормативні акти генеральної та старшинської рад, а також запозичені правові норми русько-литовської та польської доби [2, с. 183].

Серед актів державного управління козацької старшини, що збереглися на сьогодні, найважливіше значення мають універсали, ордери, листи, інструкції, накази, які, як правило, містили імперативні норми.

Утім, слід наголосити, що в часи Гетьманщини не було чіткого розмежування законодавчої, виконавчої (адміністративної) та судової влади. Гетьманські уряди були наділені як законодавчими, так і адміністративними та судовими повноваженнями. Тому не було поділу нормативних актів на закони та підзаконні акти, в тому числі й на акти державного управління. Більшість актів державного управління (переважно універсали) мали силу закону, тобто вищу юридичну силу.

Слід погодитися з думкою П. Нюхіної, що більшість з універсалів мали ознаки індивідуального акта. Зокрема, універсали-привілеї варто віднести до актів правозастосування. Універсали-привілеї поши-